

**Tevekkülün Fonksiyonelliği Üzerine
-Din Psikolojik Bir Yaklaşım-**

*On the Functionality of Tawakkul
-Religion A Psychological Approach-*

Fatih Kandemir

Doç. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Assoc. Professor, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology
Department of Psychology of Religion.
Erzincan, Türkiye
fkandemir@erzincan.edu.tr orcid.org/ 0000-0002-4988-2716

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 14 February/Şubat 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 28 May/Mayıs 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 June/Haziran 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: June/Haziran

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 1 **Pages/Sayfa:** 121-133

Cite as/Atıf: Kandemir, Fatih. "Tevekkülün Fonksiyonelliği Üzerine -Din Psikolojik Bir Yaklaşım-[On the Functionality of Tawakkul -Religion A Psychological Approach-]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 26/1 (Haziran 2022): 121-133.

<https://doi.org/10.18505/cuid.1073180>

Plagiarism/İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatih Kandemir).

On the Functionality of Tawakkul

-Religion A Psychological Approach-

Abstract: The aim of this study is to discuss the functional value of tawakkul in terms of individual psychology in the light of scientific studies. As known, tawakkul is an important concept on which the Qur'an and Sunnah have emphasized. In this regard, tawakkul, which is a religious value, is expected to have an important function for the individual in his work and actions. However, it is seen that tawakkul, which is fostered by religious sources, is far from its functional value that has been expressed in time. This situation often brings with it the questioning of this concept. Because this concept, which is based on religion, is expected to have a positive function for the individual, but on the contrary, it is known that it produces the opposite function for some individuals. It is possible to say that many factors are effective in the fact that tawakkul has such a function. However, due to the limitations of the study, it is not possible to discuss all these factors here. However, it can be stated that a false perception of destiny is a very strong factor in the development of individuals' belief in tawakkul contrary to the essence of religion. Thus, it is possible to say that the false understanding of tawakkul, which is also expressed as a kind of fatalism, develops and takes root. It is almost inevitable for this situation to lead the individual to a behavior contrary to the religious teachings, neglecting the principle of *after fulfilling the reasons*, one of the most important elements of tawakkul. Despite this, it is known that tawakkul still has many functional values in accordance with the essence of religion for the believer. In this context, five basic functions of tawakkul were examined in this study. In this context, first, the subject of *Tawakkul as the Manifestation of Confidence in Allah* was examined. At this point, it is emphasized that religion, which has the function of satisfying the individual emotionally, should cooperate with trust, as well as with many emotions in the emotional spectrum, in order to produce this function. It is possible to say that tawakkul has a very close relationship with this feeling because of the strong relationship between trust and faith. Because the feeling of trust in Allah creates expectations based on trust in people, it is possible to say that the level of trust of the individual who is fed by this feeling will also increase. The second, the function of tawakkul was examined under the title of *Tawakkul as a Positive and Cognitive Re-evaluation Tool*. In this context, it is emphasized that it is inevitable for a person to encounter positive life events as well as negative life events as a necessity of his existence. Afterward, it has been mentioned that this bipolar structure of existence causes the person to experience negative emotions as well as positive ones. At this point, after subjecting the situation to a positive and cognitive re-evaluation process, the individual who has tawakkul takes the strength from the verse "God only obliges a person to do what he can do" (al-Baqara, 2/286) and transfers the result to Allah, is likely to do so. The third, the function of tawakkul is discussed under the title of *Tawakkul as a Means of Making Sense of the Background of Events*. In this context, the attitude that an individual will adopt if the work he has entrusted to God outwardly produces a result against him: "It may be that something is good for you, but you do not tolerate it. It also happens that when something is bad for you, you love it. Allah knows, you do not know" (al-Baqara, 2/216). Accordingly, thanks to the awareness of tawakkul fostered by this and similar verses, it becomes very easy for the individual to accept negative situations without questioning too much and thus to make sense of the background of the event. The fourth, the function of tawakkul is examined under the title of *Tawakkul as a Means of Spiritual Development*. In this context, it has been pointed out that tawakkul has an important function for the spiritual development that religion has presented to him on the basis of meaning and purpose, aside from escaping from the troubles experienced by the individual. The last, the function of tawakkul mentioned in the study was examined in the context of *Tawakkul as a Mental Shelter*. Accordingly, tawakkul, which means an individual's relying on Allah, is an individual's action with the awareness that the only being with power and strength is Allah. Thus, an individual who is aware of his own helplessness is expected to rely on Allah, which he sees as a safe mental shelter, by trusting in Allah in all matters, by showing sincere consent and submission to His will. Based on all these, it is aimed that this study, which was made by making use of primary and secondary sources, contributes to the understanding of the functional value of tawakkul, which is fostered by religious belief.

Keywords: Psychology of Religion, Religion, Religiosity, Tawakkul, Functionality of Tawakkul.

Tevekkülün Fonksiyonelliği Üzerine

-Din Psikolojik Bir Yaklaşım-

Öz: Bu çalışmanın amacı, tevekkülün bireysel psikoloji açısından fonksiyonel değerini bilimsel çalışmalar ışığında tartışmaktır. Bilindiği üzere tevekkül, Kur'an ve sünnetin üzerinde durmuş olduğu önemli bir kavramdır. Bu yönüyle dinî bir değer olan tevekkülün, yapacak olduğu iş ve eylemlerinde birey için önemli bir işleve sahip olması beklenir. Ancak dinî kaynaklardan beslenen tevekkülün, zaman zaman ifade edilmiş olan fonksiyonel değerinden çok uzak olduğu görülmektedir. Bu durum, çoğu zaman bu kavramın sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir. Zira dinin temel kaynaklanan beslenen bu kavramın, birey için pozitif bir işleve sahip olması beklenirken, aksine bazı bireyler için tam tersi bir fonksiyon ürettiği bilinmektedir. Tevekkülün bu şekilde bir

işleve sahip olmasında birçok faktörün etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak çalışmanın sınırlılıkları açısından tüm bu faktörleri burada tartışmak mümkün değildir. Bununla birlikte yanlış bir kader algısının bireylerin dinin özüne aykırı bir tevekkül inancının gelişmesinde oldukça güçlü bir faktör olduğu ifade edilebilir. Böylece, bir tür kadercilik olarak da ifade edilen yanlış tevekkül anlayışının gelişip kökleştiğini söylemek mümkündür. Bu durum bireyi, tevekkülün en önemli unsurlarından olan, *sebepleri yerine getirdikten sonra...* ilkesini ihmal ederek işi tamamen Allah'a havale etmesi şeklinde dinî öğretilere aykırı bir davranışa sürüklenmesi nerdeyse kaçınılmaz bir hal almaktadır. Buna rağmen tevekkülün, inanan birey açısından yine de dinin özüne uygun birçok fonksiyonel değere sahip olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda çalışmada, tevekkülün beş temel fonksiyonu incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle *Allah'a Güven Duygusunun Tezahürü Olarak Tevekkül* konusu incelenmiştir. Bu noktada, mütevekkil bireyi duygusal açıdan tatmin edebilme fonksiyonu bulunan dinin, bu fonksiyonunu üretebilmesi için duygu yelpazesinde yer alan birçok duyguyla olduğu gibi güven ile de iş birliği yapması gerektiği vurgulanmıştır. Güvenin iman ile olan güçlü ilişkisi nedeniyle tevekkülün bu duyguyla oldukça yakın bir ilişkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira Allah'a güven duygusu insanda güvene dayalı beklentiler oluşturduğu içindir ki, bu duygudan beslenen bireyin, tevekkül düzeylerinin de yükseleceğini söylemek mümkündür. Çalışmada tevekkülün ikinci fonksiyonu *Pozitif ve Bilişsel Yeniden Değerlendirme Aracı Olarak Tevekkül* başlığı altında incelenmiştir. Bu bağlamda, varoluşunun gereği olarak insanın yaşam serüveninde olumlu yaşam olayları ile karşılaşabileceği gibi olumsuz yaşam olayları ile de karşılaşmasının kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır. Ardında ise varoluşun bu çift kutuplu yapısının kişinin pozitif duyguların yanında negatif duygular da yaşamasına neden olduğu zikredilmiştir. Bu noktada tevekkül sahibi bireyin, durumu pozitif ve bilişsel yeniden değerlendirme sürecine tabi tuttukten sonra, "*Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar*" (el-Bakara, 2/286) ayetinden de güç olarak elinden geleni yapıp sonucu Allah'a havale etmesi kuvvetle muhtemeldir. Çalışmada tevekkülün üçüncü fonksiyonu *Olayların Arka Planını Anlamlandırma Aracı Olarak Tevekkül* başlığı altında ele alınmıştır. Bu bağlamda, bireyin Allah'a havale etmiş olduğu işin zahiren, kendi aleyhine bir sonuç üretmesi halinde takınacak olduğu tutum "*Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz*" (el-Bakara, 2/216) ayeti bağlamında değerlendirilmiştir. Buna göre bu ve buna benzer ayetlerin beslemiş olduğu tevekkül bilinci sayesinde bireyin, olumsuz durumları çok fazla sorgulamadan kabullenmesi ve böylece olayın arka planını anlamlandırması oldukça kolaylaşır. Tevekkülün fonksiyonu ise *Manevî Gelişim Aracı Olarak Tevekkül* başlığı altında incelenmiştir. Bu bağlamda tevekkülün, bireyin yaşadığı sıkıntılardan kaçması bir yana, dinin anlam ve amaç temelinde kendisine sunmuş olduğu manevî gelişim için önemli bir fonksiyonu olduğuna işaret edilmiştir. Çalışmada zikredilen tevekkülün son fonksiyonu ise *Zihinsel Bir Sığınak Olarak Tevekkül* bağlamında incelenmiştir. Buna göre bireyin Allah'a sığınması anlamına gelen tevekkül, bireyin güç ve kuvvet sahibi yegâne varlığın Allah olduğu bilinciyle hareket etmesidir. Böylece kendi acizliğinin farkında olan bireyin, her konuda Allah'a güvenerek, O'nun takdirine samimiyetle rıza ve teslimiyet gösterip güvenli bir zihinsel sığınak olarak görmüş olduğu Allah'a sığınması beklenir. Tüm bunlardan hareketle birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak yapılmış olan bu çalışmanın, dinî inançtan beslenen tevekkülün fonksiyonel değerinin anlaşılmasına katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din, Dindarlık, Tevekkül, Tevekkülün Fonksiyonelliği.

Giriş

İnsanoğlu, yaşamının ritmini bozan olumsuz durumlara karşı koyma noktasında gücü sınırlı bir varlıktır. Bununla birlikte, arzu ettiği her şeyi her zaman yerine getirebilme gücü olmayan insan, her gün yenilenen ve değişen ihtiyaçlarını da tam olarak giderme noktasında oldukça acizdir. Bu durum, onu zayıf ve muhtaç bırakarak daha güçlü ve cömert olana doğru itmekte, her şeye gücü yeten ve her ihtiyaca cevap veren bir güce sığınmaya sevk etmektedir. Bu hissediş ve yönelişin din dilindeki karşılıklarından biri *tevekküldür*.¹

Kişinin kendi etki dairesinde ve özgür iradesiyle elinden gelen tüm çabayı sarf ederek, olacakları Allah'ın irade ve takdirine teslim etmesi, O'ndan gelen her şeye tam bir teslimiyet göstermesi anlamına gelen tevekkül,² *Allah'a güvenmek* şeklinde tanımlanan *vekl* kökünden türeyen bir kavramdır. Bu bağlamda, "birinin işini üstüne alma, birine güvence verme; birine işi havale etme ve ona güvenme" anlamlarına gelen tevekkül, ıstılâhî olarak ise, "bir kimsenin kendini Allah'a teslim etmesi, rızıkında ve işlerinde O'nu kefil bilip sadece O'na güvenmesi" şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, birine güvenip dayanan kimseye *mütevekkil*, güvenilirne

¹ Kasım Karataş-Mustafa Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 110-111.

² Karataş-Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", 110.

ise vekil³ denir.⁴ Bu bağlamda düşünüldüğünde tevekkül, Allah'ı vekil kılmak anlamına gelmektedir. Bununla birlikte vekil etme (tevkil) durumu, işin yapılması için değil, kişinin bizzat kendisi tarafından yapılan işin sonucunu Allah'ın belirlemesi içindir. Bu anlamda vekil olma hakkı sadece Allah'a aittir.⁵

Yaşanan sıkıntılara pasif bir tavır alma ve boyun eğme tavrının ötesinde bir anlama sahip olan tevekkül, kişinin hem kendi dışındaki kuvvet ve kudrete güven ile bağlılık, hem de içinde bulunduğu acz ve çaresizlik duygusunu içerir. Buna göre, herhangi bir iş için insanın "Allah'a tevekkül ettim" demesi, bu konuda "Artık bütün gücümü harcadım, yapabileceğim bir şeyim kalmadı. Aczimi itiraf edip, yalnızca Allah'a güveniyorum" anlamına gelir.⁶

İnsanın Allah karşısında hissettiği acziyetin ve teslimiyetin lisan-ı hal ile ifadesi olan tevekkül, sebepleri göz ardı etmeksizin, eşyanın doğal kaide ve kurallarını zorlamamaktır. Böyle bir tevekkül anlayışı, Allah'ın evrendeki yasalarının mutlak anlamda geçerli olduğu inancına dayanmaktadır. Bu nedendir ki insan, bu yasaları esas almak suretiyle meydana gelmiş ve gelecek olan tüm sonuçlarda, sebep ve müsebbip ilişkisini en başından itibaren iç ve dış dengeleri gözeterek sağlıklı bir şekilde kurma bilince sahip olur.⁷

Kur'an'a sarılmaktan ibaret olan tevekkülün yerinin kalp olduğunu ifade eden Kuşeyrî'ye (öl. 465/1072) göre, bireyin davranışının kalpteki tevekküle ters düşmemesi gerekir. Tevekkül eden bireyin, yapmayı düşündüğü işin kolay ya da zor olmasının Allah'ın takdiriyle olduğunu bilmesinin önemli olduğunu ifade eden⁸ Kuşeyrî, "Mütevekkil insan, annesinin memesinden başka bir şey bilmeyen çocuk gibidir. Zira o, Rabbinden başka başvuracağı bir kaynağı bilemez"⁹ ifadesini naklederek bu duruma işaret etmiştir. Bu nedendir ki insan, kalbî ve fiilî olarak çocuğun annesine güvendiği gibi Rabbine güvenir ve O'na sığınırsa hakkıyla tevekkül etmiş olur.¹⁰

Muhâsibî (öl. 243/857) ise, tek kudret sahibinin Allah olduğu şuuru ile bireyin kendi zayıflığının ve acizliğinin bilincinde olmasını ifade eden tevekkül¹¹ kavramına farklı bir noktadan bakmıştır. İşleri yolunda giden kişinin, başkalarından almış olduğu övgüde herhangi bir eksiklik olmadığı sürece, bu kişinin mütevekkil bir kimse olduğunun düşünülebileceğini ifade eden Muhâsibî'ye göre onun, "Allah'a tevekkül ediyorum, rızka da pek önem vermiyorum!" şeklindeki ifadesi yanıltıcı olabilir. Zira dışarıdan bakan herhangi bir kişi, bu ifadelerin inanç ve tevekkülden kaynaklandığını düşünebilir. Oysaki bu ifadeleri kullanan birey, yeterli imkân ve yardımcıları sahip olduğu için itminân ve güven içindedir. Bu nedendir ki Muhâsibî'ye göre bireyin nefsi bu durumu ona, inanç ve tevekkül olarak kabul ettirmektedir.¹² Bu noktada Muhâsibî, tüm imkânını kullanarak işlerini başarıyla tamamlayan kişilerin gerçek anlamda tevekkül edip etmediklerine dair bir ipucu vermektedir. Ona göre, şayet insanların övgüsünde bir eksiklik

³ Vekil: Birçok kaynakta vekil kavramı, kefile aynı anlamda kullanılmışsa da, Râğıb el-İsfahânî'ye göre vekil, kefileden daha genel bir anlam ifade etmektedir. Buna göre, her vekil, kefiledir, ancak her kefile, vekil değildir (Mustafa Çağrı, "Tevekkül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/1.). Sözlükte "işin görülmesini başkasına havale etmek" anlamındaki vekil (vükül) kökünden türeyen vekil, "işin havale edildiği kimse" olarak tanımlanmaktadır. Terim olarak ise "bütün yaratıkların işlerinin görülmesinde güvenilip dayanılan, bu konuda tam yeterli olan varlık" anlamına gelmektedir. Vekil, on dört âyette zât-ı ilâhiyyeyi nitelendirmekte, O'nun güvenilecek en güzel varlık olduğu, kendisine güvenen kimseyi koruduğu ve her şeyi gördüğü ifade edilmektedir. Bununla birlikte vekil kavramı, yaklaşık on âyette Resûlullah'a nispet edilerek onun insanlara karşı zor kullanacak ya da insanların kötü davranışlarına kefil olacak bir karakterde yaratılmadığı anlatılmaktadır. Diğer taraftan yaklaşık kırk âyette ise "tevekkül" kavramı geçmektedir. "Sen, o ölümsüz ve daima diri olana (Allah'a) tevekkül et. O'nu her türlü övgüyle yücelterek tesbih et. Kullarının günahlarından hakkıyla haberdar olarak O yeter!" *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), el-Furkân, 25/58 âyetinde görüldüğü üzere, Allah'a tevekkül emredilmektedir. Bk. Bekir Topaloğlu, "Vekil" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/9.)

⁴ Çağrı, "Tevekkül", 41/1.

⁵ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf* (İstanbul: Yeni Boyut, 1995), 167.

⁶ Fikret Karaman, "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 68.

⁷ Akif Akto, "Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 881.

⁸ Abdulkerim el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Ali Arslan (Ankara: Alperen Yayınları, 2003), 298.

⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 304.

¹⁰ Mansur Gökcan, "Tasavvufta Tevekkül Anlayışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018), 148.

¹¹ Robert Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 230.

¹² Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Kalb Hayatı*, çev. Abdullhakim Yüce (İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997), 237.

olduğunda ya da övgü tamamen ortadan kalktığında insan üzülüyorsa, bu durum onun ihlâsında samimi olmadığı anlamına gelir.¹³ Bu ise insanın gerçek anlamda tevekkül etmediğinin bir işaretidir.

Tevekkülün en önemli unsurlarından olan, *sebepleri yerine getirdikten sonra...* ilkesinin ihmal edilerek için tamamen Allah'a havale edilmesi, dinî öğretiye aykırı bir davranıştır. *Devesini bağlamadan işlerini Allah'a havale edenlerin* tevekkül anlayışını yansıtan bu türden davranışları Hz. Ömer, sert bir dille eleştirmiştir. Yemenlilerden bir grup insanla karşılaşan Hz. Ömer onlara: "Siz kimlersiniz?" diye sorar. "Biz mütevekkilleriz" cevabını alan Hz. Ömer, bunun üzerine "Siz yalan söylüyorsunuz. Siz mütevekkillersiniz (hazır yiyicilersiniz). Zira mütevekkil; tohumunu tarlaya atan ve sonra Allah'a tevekkül eden (yani sebeplere müracaattan sonra neticeyi Allah'tan bekleyen) kişidir"¹⁴ şeklinde karşılık verir.

Hız. Ömer'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere, tevekkülün gerçek anlamı, tohumu toprağa ektikten ve gerekli tedbirleri aldıktan sonra, kaliteli bir mahsul için sonucu Allah'a havale etmektir. Buna göre tedbir, tevekkülden önce gelir. Aksi hâlde hiçbir sebebe tevessül etmeden ya da gerekli sebepleri eksik bırakarak her şeyi Allah'tan beklemek tembelliktir.¹⁵ Bu tür bir tevekkül anlayışı, olumsuz yaşam olayları ile baş çıkma sürecinde bireyin *elini taşın altına sokmadan* Allah'a sığınması anlamına gelmektedir.

Din ve Allah inancının, insanın en önemli umut kaynağı olduğunu ifade eden Günay'a göre tevekkül, insanı hayata bağlayan en önemli dinî başa çıkma araçları arasında yer alır.¹⁶ Ancak İslâmî gelenek içerisinde tevekkülün bu müspet yönünün zaman zaman görmezden gelindiğini ya da yanlış bir tevekkül algısının böyle bir sonucu doğurduğunu söylemek mümkündür. Böyle bir tevekkülün ise bireyleri tembellik ve ataletle sevk etmesi kaçınılmazdır. Bu durumun, özellikle bazı mutasavvıfların ahlâk telakkilerinin bir parçası haline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Böylece, kötümser dünya algısının da etkisiyle olacak ki, İslâmî gelenek bağlamında, zenginliği kötüyerek fakirliğin dinî açıdan daha makul olduğunu savunan, dünyayı Müslümanın hapisanesi, kafirin ise cenneti sayarak, dünyadan el etek çekmeyi önceleyen bir anlayışın etkisiyle, yanlış bir tevekkül anlayışının övüldüğü birtakım düşünceler kök salmıştır.¹⁷ Ancak böyle bir tevekkül anlayışının dinin temel kaynaklarına aykırı olduğu da bir gerçektir. Zira tevekkülün özü, insanın kendisini her durum ve şartta Allah'ın irade ve takdirine teslim ederek O'ndan gelene rıza göstermesidir. Bununla birlikte, kişinin elinden gelen gayreti gösterdikten sonra için sonucunu Allah'a havale ederek O'nu vekil kılması, insanı pasivize etmek gibi bir duruma sevke etmez; bilakis insanın gücü ve kapasitesi nispetinde sebeplere sarılma noktasına onu üzerine düşeni yerine getirmeye iter.¹⁸ Bu yönüyle, insanın "sebeplere şiddetle muhtaç olmasına rağmen, onlara sığınma belirtisi göstermeksizin, Allah'a dayanıp güvenmesi" anlamına gelen tevekkül,¹⁹ yaşanan sıkıntılara pasif bir tutum takınma ve boyun eğme tavrı olmayıp bundan daha fazla bir şeydir.

Diğer taraftan insanî değerler üzerine odaklanan pozitif psikolojinin çalışma konusu içerisinde değerlendirilebilecek olan tevekkül, içerdiği anlam itibarıyla kişinin ruhsal yaşamına olumlu yansımaları olan bir kavramdır. Bu yönüyle tevekkül, kişinin güçlenmesini sağladığı gibi onun pozitif yönlerini de desteklemektedir.²⁰ Zira tevekkül, mutlak anlamda sadece dinî bir kavram olmayıp aynı zamanda psiko-sosyal boyutu da olan bir kavramdır.²¹ Bu durum, tevekkülün değerini bir hayli artırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, sadece teorik ve dinî öğreti bağlamında ele alınan tevekkülün psikolojik yansımalarının ıskalanması, bu kavramın bireyin hayatına katacak olduğu dinamizmin de ıskalanması anlamına gelmektedir. Nitekim alanyazınına bakıldığında, genellikle tevekkülün bu yönünün ihmal edildiği görülmektedir. Bununla birlikte tevekkülle ilgili yapılan çalışmaların birçoğunun

¹³ Muhâsibî, *Kalb Hayatı*, 238-239.

¹⁴ Adem Dölek-Mahmut Abdullah Arslan, *Necip Fazıl 101 Hadis: Manzum-Meal-Tefsir* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2021), 128.

¹⁵ Dölek-Arslan, *Necip Fazıl 101 Hadis: Manzum-Meal-Tefsir*, 128.

¹⁶ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 416-417.

¹⁷ Günay, *Din Sosyolojisi*, 446.

¹⁸ Karataş-Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", 111.

¹⁹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, 299.

²⁰ Meryem Şahin, *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 5.

²¹ Mirza Tokpınar, *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım* (İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2009), 23.

Din Psikolojisinin bakış açısından yoksun olarak din eğitimi,²² tasavvuf²³ ve kelam²⁴ gibi alanlarda yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu durum, Din Psikolojisinin tevekkül kavramına kayıtsız kaldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Hiç şüphesiz ki Din Psikolojisi alanında da tevekkülle ilgili çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Bu konuda en kapsamlı çalışmalardan biri Hökelekli'nin danışmanlığında Şahin tarafından yapılmıştır. *Dinî Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma* adlı doktora çalışmasının teorik bölümünde Şahin, tevekkül kavramı, tevekkül algısının tarihsel gelişimi, Kur'ân ve hadislere tevekkül, tevekkülle bağlantılı psikolojik kavram ve süreçleri teorik bağlamda ele alıp izah etmeye çalışmıştır. Çalışmanın tecrübî bölümünde ise, bireylerin tevekkül algısı, tevekkül yönelimlerinin sebepleri, tevekkül sürecinde gösterilen tepkiler, tevekkül yöneliminin sonuçları ve örnek durum üzerinden tevekküle verilen tepkilere dair bulgu ve yorumlara yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca, cinsiyet değişkenine göre tevekkül yöneliminde ortaya çıkan farklılıklar bağlamındaki tespitlere yer verilmiş, ardından da araştırma bulgularına dayalı olarak oluşturulan tevekkül yönelimine dair bir model önerilmiştir.²⁵ Konuyla ilgili yapılmış olan bir diğer çalışma ise Terzibali Törenek'e aittir. Araştırmacının yüksek lisans tezi olarak yapmış olduğu çalışmada, *Tevekkül, Yaşam Memnuniyeti ve Dindarlık İlişkisi* ele alınmıştır. İlgili çalışmanın teorik bölümünde, ilk olarak tevekkülün çeşitli tanımlarına yer verildikten sonra tevekkülle ilişkili kavramlar incelenmiştir. Ardından ise ilahî kaynaklı kitaplar bağlamına değerlendirilmesi yapılmış olan tevekkülün sünnet ve İslâm düşüncesindeki anlamı üzerinde durulmuştur. Çalışmanın tecrübî bölümünde ise, tevekkülün yaşam memnuniyeti ve dindarlık ile ilişkisi etraflıca incelenmiştir.²⁶ Hiç kuşku yok ki bu çalışmalar, tevekkülün din psikolojik perspektiften anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Ancak bu kavramın, dinin merkezi kavramlarından biri olduğu düşünüldüğünde, bu çalışmaların niceliksel olarak oldukça yetersiz olduğu da bir gerçektir. Bu nedenledir ki tevekkülün din psikolojik bağlamda anlaşılmasına katkı sunacak olan çalışmaların hem niceliksel hem de içerik yönünden zenginleştirilmesi oldukça önemlidir. Bu açıdan bakıldığında, tevekkülün fonksiyonelliği üzerine yapılmış olan bu çalışmanın, tevekkülün birey için önemini anlaşılmasına yardımcı olacak araştırmalara önemli bir ivme kazandıracığı ifade edilebilir. Teorik çerçevede yürütülen bu çalışma böyle bir sürecin sadece bir parçasıdır.

1. Tevekkülün Fonksiyonel Değeri

Hiç kuşkusuz tevekkülün birçok fonksiyonu bulunmaktadır. Ancak bu fonksiyonları kesin çizgilerle birbirlerinden ayırmak her zaman mümkün değildir. Zira varoluşsal olarak insanın *bilişsel* ve *duygusal* olmak üzere iki temel boyutu bulunmaktadır. Bu bağlamda, dini algılamak, öğrenmek, düşünmek, hakkında bilgi sahibi olmak, yorum yapmak, onun insan hayatındaki yerini belirlemeye çalışmak, Allah'ın sıfatlarını anlayıp açıklamaya gayret etmek ve onlarla ilgili düşünceler üretmek insanın bilişsel boyutu ile ilgili iken, dinî bir inancı kabul etmek, ona teslim olup bağlanmak gibi durumlar duygu boyutunda yer almaktadır.²⁷ Bununla birlikte motivasyon, irade ve davranış gibi insanın her iki boyutuna da girebilecek birçok unsur bulunmaktadır.²⁸ Bu nedenledir ki tevekkülün ürettiği fonksiyonların da bireyin belirtilen boyutları bağlamında ele alınmaları mümkündür. Örneğin, tevekkülün, *pozitif ve bilişsel yeniden değerlendirme* fonksiyonu ile *olayların arka planını anlamlandırma* fonksiyonu arasında böyle bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Zira tevekkülün *anlamlandırma* fonksiyonunun *pozitif ve bilişsel yeniden değerlendirme* fonksiyonuna içkin olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki, bireyin karşılaşmış olduğu olumsuz yaşam olaylarının negatif duyguları ve bu duyguların davranışsal ifadelerini tetikleyebileceği bilinmektedir. Bu noktada pozitif ve bilişsel yeniden değerlendirmelerin bu riski azaltmakla kalmayıp, bireyin bilişsel kaynaklarını daha verimli kullanmasına katkı sağlaması yönünde bir fonksiyon üretebileceği

²² Rabiye Solmaz, *Din Eğitimi Açısından Kur'ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²³ Halil Bozkurt, *Ebü Tâlib el-Mekkî'nin Kütü'l-Kulüb Adlı Eserindeki Tevekkül Kavramının Tasavvufî Seyrindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Zahit Enes Çakar, *Gazalî'de Kesb ve Tevekkül Anlayışı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²⁴ Mustafa Göregen, *İmam-ı Gazâlî'nin Tevekkül Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

²⁵ Şahin, *Dinî Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*, 13-46, 78-179.

²⁶ Edanur Terzibali Törenek, *Tevekkül, Yaşam Memnuniyeti ve Dindarlık İlişkisi* (Erzincan: Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 21-42, 101-116.

²⁷ Hasan Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 495-496.

²⁸ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011), 111.

düşünülmektedir.²⁹ Diğer bir ifadeyle olumsuz yaşam olayları, Goldstein'in ifadesiyle bireyi *pozitif hazırlama* ya da *negatif hazırlama*³⁰ yönünde karar almaya yöneltmektedir. Aynı şekilde, tevekkülün olayların arka planını anlamlandırırken de bireyi pozitif ya da negatif yönde bir karar verme sürecine davet edeceği söylenebilir. Bu yönüyle her iki fonksiyon açısından bir *içlem-kaplam* ilişkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak pozitif ve bilişsel yeniden değerlendirme aracı olarak fonksiyon üreten tevekkülün, dinin de onaylayacağı şekilde genellikle olayların pozitif yönüne vurgu yapmak için insanın daha çok bilişsel boyutuna işaret ederken; olayların arka planını anlamlandırma aracı olarak tevekkülün de her ne kadar bir karar verme sürecine tabi olması bakımından insanın bilişsel boyutuyla ilişkili olsa da, her zaman dinin onaylayacağı tarzda fonksiyon üretmesi mümkün olmayabilir. Diğer bir ifadeyle *anlam arama süreci anlamsızlıkla sonuçlanabilir*. Çekilen acıların bir yararının olmadığı gibi hiçbir anlamının da olmadığını belirterek tevekkülün bu acılara *katlanmak* için bir araç olduğunu savunmak³¹ bu bağlamda düşünülebilir. Bu nedenledir ki, tevekkülün fonksiyonel değeri incelenirken bu noktanın gözden kaçırılmaması oldukça önemlidir. Bu bağlamda çalışmada, tevekkülün ifade edilen fonksiyonları incelenirken, psikoloji ve din psikolojisi literatüründe yer alan kavramlarla ilişkisi bağlamında bir değerlendirme yapılacaktır. Böylece bu kavramın alanyazınındaki görünürlüğüne de katkı sunulması amaçlanmaktadır.

1.1. Allah'a Güven Duygusunun Tezahürü Olarak Tevekkül

Mütevekkil bireyi duygusal açıdan tatmin edebilme fonksiyonu bulunan dinin,³² bu fonksiyonunu üretebilmesi için duygu spektrumunda yer alan pek çok duygu ile iş birliği yapması gerekir. Şüphesiz ki bu duyguların en önemlisi güvendir. Bu duygunun iman ile olan güçlü ilişkisinden dolayı tevekkülün güven ile oldukça yakın bir ilişkisi vardır. Zira Allah'a güven duygusu Krause'nin ifadesiyle insanda *güvene dayalı beklentiler* oluşturduğu³³ için, bu duygudan beslenen inançlı bireyin, tevekkül yöneliminin de artacağı söylenebilir. Diğer taraftan tevekkülün sözlük anlamından da anlaşılacağı üzere, insanın bir başkasına vekâlet verebilmesi için, her şeyden önce ona güvenmesi gerekir.³⁴ Bu nedenledir ki Gazâlî, tevekkül-güven ilişkisini *vekâlet* bağlamında izah etmeye çalışmıştır. Vekâlet veren kişinin, vekâlet vermiş olduğu kişiye dair güveni devam ettiği sürece vekâlet durumunun da devam edeceğini ifade eden Gazâlî'ye göre, vekile güvenin temelinde, vekâlet verilen kişi bağlamında “(dâvaya tam anlamıyla vakıf olabilmesi için) hidâyetin, (hakkı açıkça söyleyebilmesi için) kuvvetin, (cesaretli olabilmesi için) fesâhat ve belâgatın, (müvekkilin haklarını tam anlamıyla koruyabilmesi için) şefkât ve merhametin zirvesinde olmak” şeklinde dört şart bulunmaktadır.³⁵ Zira bireyin, Allah'ın huzurunda olduğu bilinciyle hareket ettiği için yaşadığı güçsüzlük duygusunu O'na güvenerek aştığı bir ruh halini ifade eden tevekkül,³⁶ güven duygusu üzerinde yükselen bir hal olduğu içindir ki, güvenin olmadığı yerde tevekkülden söz etmek mümkün değildir.³⁷

Tevekkül-güven ilişkisi ile ilgili olarak Doğan, şehit yakınları ve gazilerle yapmış olduğu çalışmada, söz konusu iki olgu arasındaki ilişkinin gücünü destekleyen bulgular tespit etmiştir. Bu bağlamda bir şehit kızı, babasının vefatından sonra yaşamış olduğu travmayla başa çıkabilmek için *Allah'a tevekkülün* hayatındaki en önemli mottolarından biri olduğunu ifade etmiştir. Çalışmada tevekküle gönderme yapan bir diğer tespit ise bir şehit eşinin “İyi ki inanyorum. Her ne kadar inancımın gereklerini tam anlamıyla yerine getiremesem de inancımın destek aldım” şeklindeki ifadesidir.³⁸ Bu ifade her ne kadar doğrudan tevekkülle ilgili değilmiş gibi gözükse de şehit eşinin “inancımın destek aldım” diyerek en güvenli makama sığındığını ifade etmesi³⁹ Allah inancından beslenen tevekkülün özü itibarıyla O'na güven anlamına geldiğinin de anlamlı bir ifadesidir.⁴⁰ Yine aynı çalışmada, bir şehit kardeşinin, “Kardeşim şehit olduğunda ben 22 yaşındaydım. Aramızda bir yaş vardı. (Onun şehit olması) beni çok

²⁹ Ayşe Sibel Demirtaş, “Duygu Düzenleme Stratejileri ve Benlik Saygısının Mutluluğu Yordayıcılığı”, *Turkish Studies* 13/11 (2018), 496.

³⁰ Bruce Goldstein, *Bilişsel Psikoloji*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013), 284.

³¹ David Le Breton, *Acının Antropolojisi*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015), 156.

³² Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 99.

³³ Ralph Hood vd., *The Psychology of Religion* (New York: The Guilford Press, 2009), 179.

³⁴ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 108.

³⁵ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002), 4/476.

³⁶ Terzibali Törenek, *Tevekkül, Yaşam Memnuniyeti ve Dindarlık İlişkisi*, 22.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, 4/476.

³⁸ Mebrure Doğan, *Acıdan Erdeme Yolculuk* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 226-227.

³⁹ Doğan, *Acıdan Erdeme Yolculuk*, 226-227.

⁴⁰ Muhammed Taki Misbah, “Tevekkül ve ilahî Kadere Hoşnutluk” *Misbah* Sayı:13, Yıl: 6 (Sonbahar 2017), 122.

olgunlaştırdı...Daha sabırlı olmama, tevekkül etmeme ve daha çok şükretmeme vesile oldu”⁴¹ şeklindeki ifadelerinde de tevekkülün temelinde bulunan Allah’a güven duygusuna atıfta bulunulduğu görülmektedir.

İnançlı bireyler açısından esasen gerçek dost, yardımcı ve vekil Allah olduğu içindir ki onlar, her şeylerini O’na havale ederler. Bu bağlamda birey, işe O’nun adıyla başladığı gibi, işi sonlandırırken de O’na dayanıp güvenir.⁴² Böylece birey, “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!”⁴³ diye dua ederek gerçek anlamda tevekkül bilinciyle olgunlaşmış bir imana, huzur ve dengeye kavuşur. Zira o, yaratılmışlara değil; yaratana kul olmanın gerçek özgürlük ve mutluluk kaynağı olduğunu bildiği içindir ki her konuda yalnızca Allah’a güvenir.⁴⁴ Gerçek anlamda sebeplere sarıldıktan sonra başlayan tevekkül, kalbin Allah’a olan güvenini güçlendirmektedir.⁴⁵ Bu noktada, akla şöyle bir soru gelebilir: *Tevekkül, her ne kadar sebeplere sarıldıktan sonra başlasa da, acaba sebeplere sarılma sürecinde tevekkülden söz etmek mümkün değil midir?* Esasen tevekkülün Kur’an’da “Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et. (O’na dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever”⁴⁶ şeklinde belirtildiği üzere bir yönüyle çaba ve azim boyutu da bulunduğu içindir ki *sebeplere sarılma*, Allah’a güven temelinde bireyin çaba ve azmetme kararlılığında olmasını da gerekli kılmaktadır. Bu nedenledir ki, bir iş için sebeplere sarılmanın da tevekkül etme sürecine dahil olduğu ifade edilebilir. Böylece güven ve tevekkül kavramları karşılıklı belirleyicilik ilkesi gereğince döngüsel olarak birbirlerini besleyerek yeniden üretirler.

1.2. Pozitif ve Bilişsel Yeniden Değerlendirme Aracı Olarak Tevekkül

İnsanoğlunun yaşam yolculuğu doğum ve ölüm gibi iki kaçınılmaz olgu arasında devam etmektedir. Yaşamın doğası gereği insan, bu yolculukta pozitif şeylerle karşılaşabileceği gibi, birtakım negatif yaşam olayları ile de karşılaşabilmektedir. Yaşamın bu çift kutuplu yapısı, insanın birbirinden farklı duygular yaşamasına neden olur. Özellikle olumsuz yaşam olaylarına maruz kalan bireyin, maddî-manevî birçok kayıp yaşaması kaçınılmazdır. Bu gibi durumlarla karşılaşan kişinin, hayatın kontrolünün elinden kayıp gitmiş olduğu duygusunu yaşaması da ihtimal dahilindedir. Bu noktada tevekkül sahibi bireyin, tevekkülün kalbini oluşturan Allah’a yönelik güven duygusu ile durumu pozitif ve bilişsel yeniden değerlendirme sürecine tabi tuttuktan sonra, “Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar”⁴⁷ ayetinden de güç alarak elinden geleni yapıp sonucu Allah’a havale etmesi kuvvetle muhtemeldir.

Tevekkülün varlığı, her şeyden önce bireyin gerçek anlamda iman etmiş olmasına bağlıdır.⁴⁸ Bu bağlamda, Allah’a güven duygusu ile yakın bir ilişki içinde olmasından dolayı tevekkül, bireyin bilişsel olarak anlamakta güçlük çektiği durumlarda onun imdadına yetişerek ortaya çıkması muhtemel çelişkiler karşısında ona yardımcı olur.⁴⁹ Bu durumu, Kur’an’ın dünya hayatı için özellikle kullanmış olduğu *imtihan*⁵⁰ kavramı bağlamında izah etmek mümkündür. Şöyle ki, Kur’an’a iman etmiş bireyler açısından dünya hayatındaki hayır ve şer bağlamında ele alınan tüm durum ve olaylar bir imtihan vesilesidir. Bu noktada, Tokur’un da ifade ettiği gibi insanların, buldukları konumlara göre imtihan edildiklerine inanılmaktadır. Örneğin, refah içinde yaşayan insanlar, kendilerine verilen nimetlerin nasıl kazanıldığı ve nereye harcadığı konularıyla imtihana tabi tutulurlarken, yoksulluk içinde yaşamlarını idame ettiren insanlar ise kendilerine verilmeyen nimetler karşısındaki tavırlarıyla imtihana tabi tutulmaktadırlar. Her ne kadar bu durum, adalet ilkesine aykırıymış gibi gözükse de insan, imanının sunmuş olduğu “imtihan” duygusu sayesinde yapacak olduğu değerlendirmeleri çift kutuplu bir dünya algısı temelinde yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında insan, yalnızca bulunmuş olduğu yer ve konuma göre elinden gelenin en iyisini yapmakla sorumlu olduğu gibi, tabi tutulmuş olduğu imtihanı da en güzel bir şekilde vermekle yükümlüdür. Tam da bu noktada ilâhî hikmet, kişinin sabır, tahammül ve gayret gibi yüksek mezyetlerin yanı sıra

⁴¹ Doğan, *Acıdan Erdeme Yolculuk*, 262.

⁴² Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009), 111.

⁴³ Âl-i İmrân 3/173.

⁴⁴ Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, 111.

⁴⁵ Karaca, *Din Psikolojisi*, 213.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/159.

⁴⁷ el-Bakara 2/286.

⁴⁸ Korkut Altay, *Yetişkinlerde Tevekkül Anlayışına Psiko-Sosyal Yaklaşım* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 21.

⁴⁹ Karaca, *Din Psikolojisi*, 117-118.

⁵⁰ el-Bakara 2/155.

tevekkül erdeminin de imtihan sürecinde ortaya çıkmasını uygun görmüştür.⁵¹ Böylece insan, imtihan bilinciyle hareket ettiği için, olumsuz yaşam olaylarının negatif etkisinden kurtulabilmek ya da en azından bu tür olaylardan minimum düzeyde etkilenmek için imkânları nispetinde elinden geleni yaptıktan sonra tevekkül ederek işi Allah'a havale etmektedir.

Allah'ın her şeyin üstünde hüküm ve egemenlik sahibi olduğunu hissetmek anlamına gelen tevekkül⁵² sayesinde bireyin, karşılaşmış olduğu negatif durumlarda isyan etmek yerine, bilişsel, duygusal ve davranışsal enerjisini problemin çözümüne odaklaması oldukça kolaylaşmaktadır. Böylece tevekkül, kişinin zor zamanlarda girmiş olduğu anlam arayışı sürecine, duygu ve davranıştan önce gelen bilişsel sorgulamaların da etkisiyle önemli katkılarda bulunur.

1.3. Olayların Arka Planını Anlamlandırma Aracı Olarak Tevekkül

Allah'a imanın pozitif kazanımlarından biri olarak, insanın önemli bir psikolojik gereksinimi ifade eden tevekkül, kâinatta var olan her şeyin sahibi, meydana getiricisi ve yaratıcısının Allah olduğu inancı temelinde gelişen bir bilinçtir. Bu noktada, Allah'a güven duygusuyla birlikte insanı zirveye çıkartan tevekkül, psikolojik sağlamlığın dayanağı, korku, kaygı ve belirsizlik gibi olumsuz duyguları hafifleterek onları daha baş edilebilir sınırlara indiren olumlu bir başa çıkma mekanizması olarak işlev görür.⁵³ Zira özü itibarıyla tevekkül, insanın kendisini her durum ve şartta Allah'ın irade ve takdirine teslim ederek O'ndan gelene rıza göstermesi olduğu içindir ki birey, elinden gelen gayreti gösterdikten sonra işin sonucunu Allah'a havale ederek O'nu vekil kılmaktadır.⁵⁴ Bu durum, sıradan bir vekil kılma olayı olmayıp, bilakis insanın Allah'a havale etmiş olduğu işin sonucunun zahiren, kendi aleyhine bir netice üretmesi halinde takınacak olduğu tutumu da büyük ölçüde belirlemektedir. Şöyle ki, ortaya çıkan durumu insan, "*Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz*"⁵⁵ bağlamındaki ayetlerin beslemiş olduğu tevekkül bilinci sayesinde çok fazla sorgulamadan kabullenir. Böylece olayın arka planının anlamlandırılması oldukça kolaylaşır. Zira Şen'in de ifade ettiği gibi tevhit inancı, sebeplerin kaynağına dair sorgulamalar sonucunda bireyi tefekküre yönlendirmektedir. Böylece tevekkül, ilâhî kudrete iman nedeniyle sebeplerin müsebbibine olan itimat ve güvenin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Allah'a yönelik bu sonsuz itimat ve güven ise, kâinatta cereyan eden olay ve durumların kâmil anlamda Yaratıcının irade ve hikmetinin doğrudan bir tezâhürü olarak meydana gelişini kabullenmenin bir tezahürüdür.⁵⁶ Bu durum insana, karşılaşmış olduğu hayır ve şer türünden bütün olaylara daha geniş bir perspektiften bakabilme içgörüsü sağlayarak teslimiyet gösterebilme becerisi kazandırır. Böylece insan, olaylara kendi hevâ ve hevesi bağlamında bakmayıp, tamamen ilahî hikmet bağlamında yaklaşarak, karşılaşmış olduğu olumsuz yaşam olaylarının arka planını daha iyi kavrayabilmektedir.⁵⁷ Zira anlam, insanî bir kategori olduğu için, bir arka plana karşı kazanılması gerekir.⁵⁸ Arka planın anlamlandırılması ise doğru bir tevekkül anlayışı ile ancak mümkündür. Zira dinî inanç ve değerlerin en temel fonksiyonu bireyin hayatına bir anlam kazandırmak olduğundan⁵⁹ dinî inançtan kaynaklanan tevekkülün anlamlandırma sürecinde oldukça işlevsel olması beklenir.

Allah'a hakkını vererek tevekkül eden kişinin hem hayrı hem de şerri O'na atfettiği için, şer olarak görülen olayların arka planında hayır olacağını varsayarak gönül rahatlığı içerisinde hareket edeceğini söylemek mümkündür.⁶⁰ Zira bireyin yaşamış olduğu sıkıntıların nedenini her zaman anlaması mümkün olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, yaşanan olayın arka planını anlamadan yapılacak olan her türlü sorgulamanın bir kısır döngüye dönüşmesi kaçınılmazdır. Bu süreçte yapılması gereken en iyi

⁵¹ Behlül Tokur, *İmtihan Psikolojisi: Var Olmanın Hakkını Vermek* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 80.

⁵² Karaca, *Din Psikolojisi*, 212.

⁵³ Karataş-Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", 110.

⁵⁴ Karataş-Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", 111.

⁵⁵ el-Bakara 2/216.

⁵⁶ Hatice Şen, *Tevekkül-İman İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 34.

⁵⁷ Şen, *Tevekkül-İman İlişkisi*, 34.

⁵⁸ Susan Neiman, *Modern Düşünce Kötülük*, çev. Ayhan Sargüney (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 376.

⁵⁹ Fatih Kandemir, *Dindarlık, Umud ve İyimsellik İlişkisi* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 238.

⁶⁰ Şen, *Tevekkül-İman İlişkisi*, 89.

şeyin Pargament ve arkadaşlarının da ifade etmiş oldukları gibi Tanrı ile ortakmış gibi O'nunla birlikte çalışarak⁶¹ yaşanan sıkıntılarının çözümü için gerekli olan çabayı gösterdikten sonra gerisini O'na bırakmaktır.

1.4. Manevî Gelişim Aracı Olarak Tevekkül

İnsanın yönelim ve davranışlarına bir esneklik, her türlü olumsuzluklardan sonra ona kendini yeniden toplama gücü veren gerçek bir iman, hangi tür problemle karşı karşıya olursa olsun bireyi, kaza ve kadere rıza gösterip, onu ilâhî takdir ve tasarrufa boyun eğdirerek,⁶² “*sabır ve namazla Allah'tan yardım dilemeye*”⁶³ sevk eder. Böylece kişi, karşı konulamaz ve üstesinden gelinemez olumsuz yaşam olaylarını olduğu gibi kabullenerek Allah'a teslimiyet, güven ve bağlılığını sürdürmeye çalışır. İşte, tam da böyle bir manevî olgunluğa ulaşmış olan bireylerin duası ve virdi;⁶⁴ “*Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz*”⁶⁵ şeklinde olacaktır. Böyle bir teslimiyet, ilahî bilincin bireysel bilince girişini sağlayabilecek bir kanalın varlığına işaret etmektedir.⁶⁶ Bu nedenledir ki, dinî bilinç sahibi her birey, büyük musibetler ve felaketler karşısında, Kur'an'ın talim ve telkin ettiği bu duayı tekrarlayarak, yaşamla uzlaşma ve barış içerisinde yolunu bulur. Böylece imanı ve canı tehdit ve saldırı altında olsa bile, Allah'a yönelik teslimiyet ve bağlılığından en küçük bir taviz vermeden,⁶⁷ “*...Biz mutlaka Rabbimize döneceğiz...*”⁶⁸ “*...Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve Müslüman olarak canımızı al*”⁶⁹ şeklinde dua eden birey, kendine düşen gayreti ortaya koyarak her şeyi gücü yeten bir vekile güvenip dayanma şuuruyla⁷⁰ son nefesinde dahi cesaret ve kararlılığını korumasını bilir.⁷¹

“*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele*”⁷² ayetinin işaret ettiği üzere, bireyin bu dünyanın bir imtihan yeri olduğu bilinciyle hareket etmesi beklenir. Böylece, insanın başına iyi şeylerin yanı sıra kötü şeylerin de gelebileceği, diğer bir ifadeyle onun kötü şeylerle karşılaşmasının sürpriz olmayacağı ifade edilmektedir. Bu durumu sabır ve tevekkül ile karşılayan insanın imanî değerinin de test edildiği söylenebilir.⁷³ Bir diğer yönüyle insanın sınırlarını zorlayan bazı dramatik tecrübeler karşısında kişiyi Allah'a yakınlaştırma araçlarından olan tevekkül,⁷⁴ duanın yanı sıra özellikle de sabır ve şükür gibi dinî başa çıkma mekanizmaları ile olan *dirsek teması* sayesinde bireyin bilişsel değerlendirmeler yapmasına yardımcı olur. Böylece tevekkül, bireyin yaşadığı sıkıntılardan kaçması bir yana, dinin anlam ve amaç temelinde kendisine sunmuş olduğu manevî gelişim için önemli bir fonksiyona sahiptir.

İnsanı sonsuza dek yok olma duygusundan uzaklaştırarak, onun sonsuza kadar var olma arzusunu bu dünyada tatmin etme işlevi başta olmak üzere, kişinin güç yettiremeyeceği durum ve olaylara karşı dayanak noktası oluşturmak ve onun başa çıkma becerilerini geliştirmekle kalmayan tevekkül, insanın yalnızlık duygusundan uzaklaşmasında ve hayatın anlamına dair sorgulamalarında ona önemli bir psikolojik destek de sağlamaktadır.⁷⁵ Böylece tevekkül, kişinin manevî gelişiminin etkili bir bileşeni olarak fonksiyon icra etmektedir. Zira bu durum, Mehmedoğlu'un “hayatın zorluklarını Allah'ın armağanları olarak görme, hayatı sürdürmek için Allah'ın güç ve cesaret vermesi, en küçük iyiliğe bile karşılık verecek olması, üstümüze düşeni yapıldıktan sonra gerisini Allah'a havale edilmesi ve inanıldığı sürece kalpleri doğruya yöneltecek olması” şeklinde ifade etmiş olduğu teslim olunan

⁶¹ Kenneth Pargament vd., “Religion and the Problem Solving Process: Three Styles of Coping”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 27/1 (1988), 90; Kenneth Pargament, “Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme”, çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005), 286.

⁶² Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, 113.

⁶³ el-Bakara 2/153.

⁶⁴ Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, 113.

⁶⁵ el-Bakara 2/156.

⁶⁶ Gordon Willard Allport, *Birey ve Dini*, çev. Bilal Sambur (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 28.

⁶⁷ Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, 113.

⁶⁸ el-A'râf 7/125.

⁶⁹ el-A'râf 7/126.

⁷⁰ Altay, *Yetişkinlerde Tevekkül Anlayışına Psiko-Sosyal Yaklaşım*, 11.

⁷¹ Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, 113.

⁷² el-Bakara 2/155.

⁷³ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, 105.

⁷⁴ Fatih Kandemir, *Rabbim Bana Yardım Et* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 172.

⁷⁵ Karataş - Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, 110.

Allah veya Takdir-i İlâhî tasavvurunun⁷⁶ işaret etmiş olduğu sağlıklı bir tevekkül anlayışının doğal bir sonucudur. Esasen tevekkülün bu sonucu doğurmasının temel nedeni, bu kavramın Allah'a güven duygusuyla ilişkiden kaynaklanmaktadır. Çünkü Allah'a güven temeli üzerinde inşa edilen dinî inancın, umut üretebilme fonksiyonuna bağlı olarak insanın sağlığı üzerinde olduğu gibi manevî gelişimi üzerinde de pozitif etkilerinin olduğu bilinmektedir.⁷⁷

1.5. Zihinsel Bir Sığınak Olarak Tevekkül

İnsanoğlu sayısız ihtiyacı olduğunun farkında olan bir varlıktır. Diğer bir ifadeyle insan, sınırlı yaşam süresinde sınırsız ihtiyaç, yani "fakirlik" içindedir.⁷⁸ Bu durum, insanın potansiyel olarak birtakım psiko-sosyal problemler yaşamasına zemin hazırlamaktadır. Bu zemine dikkat çeken Taşdemir, bireylerde fakirlik duygusunun yoğun olarak yaşanmasının; psiko-sosyal uyumsuzluk, sosyal beceri eksikliği, saldırganlık, boyun eğcilik, umutsuzluk, içe kapanma ve özsayıgı yitimi gibi problemlere;⁷⁹ somatoform bozukluklar⁸⁰ ve şizofreni gibi psikiyatrik hastalıklara neden olabileceğini belirtmiştir.⁸¹ Tam da bu noktada tevekkülün kişinin ruh sağlığını koruyucu bir fonksiyon ürettiği söylenebilir. Zira, ruh sağlığı açısından insanın fakir olduğunu kabullenmesi ve güç yetiremeyeceği alanlarda enerjisini boşa harcamaması ancak tevekkül ile mümkün olabilir. Böylece, sınırsız ihtiyaçlarını giderebilecek bir varlığa sığınabileceğini bilen insanın karşılaştığı problemlerle başa çıkabilmesi oldukça kolaylaşır.⁸²

"Tansiyonuna hâkim olamayan ve kalp atışını bile kontrol edemeyen bir insanın nasıl olup da doğaya hâkim olabileceğini" sorgulayan Tarhan, pozitif bilimin insana aşırı kutsallık atfettiğini, doğaya, kendisine ve her şeye hâkim olabileceği fikrini ona empoze ettiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, insanın bir taraftan oldukça geniş ve ileriye dair talepleri, diğer taraftan ise karşılanması gereken psikolojik ihtiyaçları varken, onun bir virüse yenik düşebileceğini ifade eden Tarhan'a göre bu durum ironik bir gerçekliktir.⁸³ Diğer bir ifadeyle insanın her şeye hâkim olabileceğini düşünmesi, bir yanılsamadan ibarettir. Zira beklenmedik ve olumsuz yaşam olayları karşısında yaşanan panik ve korku; mal, eşya, çocuk ve gençlik gibi oldukça kıymetli değerlerin kontrol dışına çıkması gibi durumların yanı sıra, kişiyi zorlayıcı sayısız yaşam olayları, ona gerçekte ne kadar aciz olduğunu fark ettirmektedir. İnsanın acziyeti paralelinde ortaya çıkan bu gibi durumlar onun kaygılanmasına neden olur. Bu psikolojik gerilimin giderilmesi noktasında insan, kendinden daha güçlü olan bir varlığa sığınmak üzere kendini doğal bir yönelim içinde bulur. Esasen böyle bir yönelim, tevekküle atılmış bir adım olarak yorumlanabilir. Zira tevekkül eden birey, aciz olduğunun farkında olarak, her şeyin yegâne sahibine sığınıp, elinden gelenin ötesini O'na havale etmektedir.⁸⁴ Böylece insan, kendisini zorda bırakan, üstesinden gelmekte zorlandığı bir durumla karşılaştığında teselli bulacağı ve sığınabileceği güvenli bir liman arar. Bu durumdaki birçok kişi, aradığı limanı dinde bulur.⁸⁵ Zira Allah'a kulluğun önemli bir göstergesi olan tevekkül, insanın kendi sınırlılığının, eksikliğinin ve acizliğinin farkında olmasıdır.⁸⁶ Diğer bir ifadeyle kendinde güç vehmetmek, bireyi harekete geçirme noktasında tetikleyici olarak işe yarar gibi gözükse de, esasen her şeyi kontrol edemeyeceğinin bilincinde olan kişiyi kaygıdan kurtarmak için yeterli değildir.⁸⁷ Tüm bu ifadelerin vurguladığı üzere bireyin Allah'a sığınması anlamına gelen tevekkül, güç ve kuvvet sahibi yegâne varlığın Allah

⁷⁶ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 195.

⁷⁷ Jeff Levin, *God, Faith, and Health* (New York: John Wiley & Sons, Inc, 2001), 136.

⁷⁸ Karataş-Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", 114.

⁷⁹ Gülay Taşdemir, "Yoksulluğun Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri", *International Journal of Human Sciences* 11/2 (2014), 83.

⁸⁰ Somatoform Bozukluklar: "Altında hiçbir tıbbi neden bulunmayan ve tamamen psikolojik nedenlerden kaynaklanan, ağrı ya da felç gibi fizyolojik belirtilerdir. Örneğin bir anne, oğlu askere gittikten sonra sağ elini kullanamaz hale gelebilir fakat oğlu askerden dönünce normale döner. Ayrıca bu grupta bir kişinin kendi sağlığı ile aşırı meşgul olması ve kendine farklı hastalıklar yakıştırması ile karakterize olan hipokondriyazis (hastalık hastalığı) de bulunur." Bk. Kemal Sayar-Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2011), 138.

⁸¹ Taşdemir, "Yoksulluğun Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri", 83.

⁸² Karataş-Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", 114.

⁸³ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 21, 95, 182.

⁸⁴ Karataş-Baloğlu, "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", 113-114.

⁸⁵ Ali Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 66.

⁸⁶ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, 108.

⁸⁷ Şahin, *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*, 36.

olduğu bilinciyle hareket eden insanın, her konuda O'na güvenerek, O'nun takdirine samimiyetle rıza ve teslimiyet göstererek kulluk yapmasıdır. Çünkü gerçek anlamda Allah'tan başka tevekkül edilecek hiç kimse olmadığı gibi⁸⁸ sığınabilecek kimse de yoktur.

Sonuç

Kur'an ve sünnetin üzerinde durmuş olduğu önemli kavramlardan biri olan tevekkül, insanın iş ve eylemlerinde fonksiyonel bir değere sahiptir. Diğer taraftan tevekkül, tarihsel süreç içerisinde istismar edilen kavramlardan biri olmuştur. Bu durum, tevekkülün değersizleştirilerek adeta birey ve toplumun atalet ve tembelliğinin bir *kılıfı* haline gelmesine neden olmuştur. Öyle ki istisnai de olsa bu anlamda kullanılan tevekkülün zaman zaman *kutsandıjını* ifade etmek bile mümkündür. Tevekkülün, her ne kadar istismar edilse de tıpkı altının çamura gömülmesi ya da üzerinin tozla kaplanması durumunda özünden ve değerinden herhangi bir şey kaybetmeyecek olması gibi dinin kendine yüklemiş olduğu değerinden hiçbir şey kaybetmesi söz konusu değildir. Tevekkülün bu yönünün ön plana çıkartılmasına yönelik olarak atılacak her bir adımın çok kıymetli olacağına hiç kuşku yoktur. Bu çalışmanın değeri de ifade edilen yöndeki adımlara bir nebze de olsun katkı sunmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, tevekkülün fonksiyonel değerine dair bireylerin farkındalık düzeylerinin artmasına bu konuda yapılacak olan tecrübî çalışmaların önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Zira dinî inançlar, yalnızca toplumların kültürel kodlarına kendi renklerini vermekle kalmazlar, o kültür içerisinde hayata gözlerini açan bireyin duygu, düşünce ve davranışlarının şekillenmesinde de başat bir işleve sahiptirler. Bu açıdan bakıldığında, Din Psikolojik bakış açısıyla yapılacak olan tecrübî çalışmaların, dinî inançtan beslenen tevekkülün fonksiyonel değerinin anlaşılmasına önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

⁸⁸ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 4/2566.

Kaynakça

- Akto, Akif. "Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 878-902.
- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Allport, Gordon Willard. *Birey ve Dini*. çev. Bilal Sambur. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Altay, Korkut. *Yetişkinlerde Tevekkül Anlayışına Psiko-Sosyal Yaklaşım*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Breton, David Le. *Acının Antropolojisi*. çev. İsmail Yerguz. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.
- Bozkurt, Halil. *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kûtü'l-Kulûb Adlı Eserindeki Tevekkül Kavramının Tasavvufi Seyrindeki Yeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çağrı, Mustafa. "Tevekkül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/1-2. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Çakar, Zahit Enes. *Gazali'de Kesb ve Tevekkül Anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Doğan, Mebrure. *Acıdan Erdeme Yolculuk*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Demirtaş, Ayşe Sibel. "Duygu Düzenleme Stratejileri ve Benlik Saygısının Mutluluğu Yordayıcılığı", *Turkish Studies* 13/11 (2018), 487-503.
- Dölek, Adem-Arslan, Mahmut Abdullah. *Necip Fazıl 101 Hadis: Manzum-Meal-Tefsir*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2021.
- Frager, Robert. *Kalp, Nefs ve Ruh*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002.
- Goldstein, Bruce. *Bilişsel Psikoloji*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013.
- Gökcan, Mansur. "Tasavvufta Tevekkül Anlayışı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2018), 131-165.
- Göregen, Mustafa. *İmam-ı Gazâlî'nin Tevekkül Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Hood, Ralph vd. *The Psychology of Religion*. New York: The Guilford Press, 2009.
- Hökekleli, Hayati. *İslam Psikolojisi Yazıları*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2009.
- Kandemir, Fatih. *Dindarlık, Umud ve İyimserlik İlişkisi*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020.
- Kandemir, Fatih. *Rabbim Bana Yardım Et*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2011.
- Karaman, Fikret. "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 67-92.
- Karataş, Kasım-Baloğlu, Mustafa. "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 110-117.
- Kayıklık, Hasan. "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 491-499.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2007.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Ali Arslan. Ankara: Alperen Yayınları, 2003.
- Levin, Jeff. *God, Faith, and Health*. New York: John Wiley & Sons, Inc, 2001.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Misbah, Muhammed Taki. "Tevekkül ve İlahî Kadere Hoşnutluk". *Misbah* Sayı:13, Yıl: 6 (Sonbahar 2017), 111-126.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî. *Kalb Hayatı*. çev. Abdülhakim Yüce. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- Neiman, Susan. *Modern Düşüncede Kötülük*. çev. Ayhan Sargüney. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*. İstanbul: Yeni Boyut, 1995.
- Pargament, Kenneth. "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme". çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005), 279-313.

- Pargament, Kenneth vd. "Religion and the Problem Solving Process: Three Styles of Coping". *Journal for the Scientific Study of Religion* 27/1 (1988), 90-104.
- Sayar, Kemal-Dinç, Mehmet. *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2011.
- Solmaz, Rabiye. *Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnette Tevekkül Kavramı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Şahin, Meryem. *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep ve Sonuçları Üzerine Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Şen, Hatice. *Tevekkül-İman İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Taşdemir, Gülay. "Yoksulluğun Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri". *International Journal of Human Sciences* 11/2 (2014), 74-88.
- Terzibali Törenek, Edanur. *Tevekkül, Yaşam Memnuniyeti ve Dindarlık İlişkisi*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Tokur, Behlül. *İmtihan Psikolojisi: Var Olmanın Hakkını Vermek*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Topaloğlu, Bekir. "Vekil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/9-10. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Tokpınar, Mirza. *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*. İstanbul: Kitabı Yayınevi, 2009.
- Vergote, Antoine. *Din, İnanç ve İnançsızlık*. çev. Veysel Uysal. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.